

Idesbald Goddeeris is slavist en doctor in de geschiedenis. Hij is als postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen verbonden aan het departement Geschiedenis van de K.U. Leuven. Hij publiceert en verricht onderzoek op het terrein van de Poolse geschiedenis, Poolse migratie, Europese identiteitsvorming en historische debatten in het post-communistische Polen en zijn buurlanden.

Nationalisme en Oost-Europa – Ernest Gellner en Miroslav Hroch zijn wellicht de eerste associaties. Deze grote namen zouden de indruk kunnen wekken dat het nationalisme-onderzoek in het 'Nieuwe Europa' een hoog wetenschappelijk en internationaal niveau bereikt. Het tegendeel is echter waar, en bovengenoemde vorsers zijn veeleer uitzonderingen. De omgang in Centraal- en Oost-Europa met de geschiedenis van nationalisme en nationale bewegingen is een typevoorbeeld van hoe het heden naar het verleden kan worden geprojecteerd.

Geschiedenis en geschiedschrijving in het algemeen zijn in Oost-Europa nog sterk verbonden met politiek en maatschappij. Veel historici dienen persoonlijke, maatschappelijke of ideologische belangen, en zijn niet op de eerste plaats uit op objectieve analyses. Verwonderlijk is dat niet: de nieuwste geschiedenis van Oost-Europa is doordrongen van opstanden, oorlogen, grenswijzigingen en totalitaire regimes. Zelf hebben wij, ondanks ons stabiele en democratische bestel, decennia nodig om bepaalde hoofdstukken uit het verleden te verwerken of om nationale mythes te deconstrueren – het hoeft dan ook niet te verbazen dat een neutrale omgang met het verleden in Oost-Europa nog steeds moeilijker ligt.

Dat geldt ook voor het historische onderzoek naar nationalisme en nationale bewegingen. Misschien zelfs op de eerste plaats voor het nationalisme-onderzoek: de geschiedenis van de nationale bewegingen was cruciaal in de politieke en nationale identiteiten van de Oost-Europese naties. Die definieerden en definiëren zich immers voor een groot deel vanuit hun interpretatie van hun nationale beweging: als een nationale strijd tegen een bezetter of agressor, een sociale strijd tegen een onderdrukker of een romantische herontdekking van de eigen natie. Daarom heeft de geschiedenis van de nationale beweging steeds grote aandacht gekregen, niet alleen van historici, maar in feite van de hele maatschappij. Veel meer dan bij ons tonen de media in Oost-Europa belangstelling voor verjaardagen van historische gebeurtenissen (veldslagen, geboortes, overlijdens) of voor de publicaties van nieuwe studies. Historici publiceren niet alleen in vaktijdschriften, maar ook in gewone dag- en weekbladen.

Voor een groot deel wordt die belangstelling voor het historische onderzoek verklaard door het feit dat de huidige interpretaties en representaties van de nationale bewegingen nieuw zijn. Amper vijftien jaar geleden werden nationale bewegingen helemaal anders voorgesteld. Het nationalisme-onderzoek in Oost-Europa is met andere woorden sterk afhankelijk van de geopolitieke situatie – vandaag zowel als vroeger. Meer nog, de geschiedschrijving van de nationale beweging fungeerde vaak als een legitimering van de geopolitiek. Dat kan zeer mooi geïllustreerd worden aan de hand van een *case* die zowel nationaal, multinationalaal als sociaal gekleurd is: de interpretaties van de Poolse ‘nationale’ opstanden.

DE POOLSE OPSTANDEN

Polen was in 1795 van de kaart geveegd door zijn burens Rusland, Pruisen en Oostenrijk, en na een kortstondige autonomie onder Napoleon was deze verdeling in 1815 bevestigd op het Congres van Wenen. In de negentiende eeuw zijn de Polen enkele keren in opstand gekomen tegen deze ‘bezetting’. In 1830, enkele maanden na de revoluties in Frankrijk en België, brak de Novemberopstand uit, die in september 1831 werd neergeslagen. In de jaren 1840 beraamden de Polen een opstand die zich tegelijk over Pruisen, Oostenrijk en Rusland moest verspreiden, maar door arrestaties alleen in Krakau uitbrak in februari 1846 en al na negen dagen werd neergeslagen. In 1848 namen Poolse nationalistten ten volle deel aan de *Printemps des Peuples*, niet alleen in eigen land (Poznań, Galicië), maar ook in West-Europa. In 1863 ten slotte inspireerde het succes van de *Risorgimento* de Polen tot de Januari-opstand, die anderhalf jaar later, in de zomer van 1864, eveneens werd onderdrukt. Deze opstanden verschilden sterk van elkaar. De Novemberopstand leek nog het meest op een klassieke oorlog tussen twee reguliere legers: de Polen hadden in 1815 een eigen strijdmacht mogen opbouwen, dat onder bevel stond van de tsaar, ‘deserteerde’ tijdens de opstand, en nadien werd ontbonden. De Januari-opstand daarentegen was veeleer een guerillastrijd, waar ook boeren aan deelnamen.

Deze opstanden waren katalysatoren in de Poolse nationale beweging: zij bevestigden het bestaan van een actieve, nationalistische elite en gaven nieuwe elementen aan de Poolse identiteit (strijdvaardigheid, vrijheidsliefde, messianisme, verbondenheid met constitutioneel Europa...), waar nog lang nadien naar verwezen werd (Pools-Russische oorlog van 1920, Poolse legerkorpsen tijdens de Tweede Wereldoorlog, Opstand van Warschau, Solidarność-beweging...).¹

De Poolse nationale opstanden hebben zich echter niet alleen in het Poolse kerngebied afgespeeld. Zeker tijdens de Januari-opstand van 1863 vond een deel van de gevechten plaats in gebieden die nu niet meer tot Polen behoren. De op-

1. Een uitgebreide inleiding tot de Poolse geschiedenis, met ook een uitvoerige bespreking van de literatuur: L. Vos & I. Goddeeris, *De strijd van de witte adelaar. Geschiedenis van Polen 966-2004*, Leuven-Voorburg, 2005.

Centraal-Europa, ca. 1570

Centraal-Europa, 1815-1914.

Centraal-Europa, (1945-) 1989- .
De lijn in vetjes is de voormalige westgrens van de Sovjet-Unie.

stand werd met succes uitgebreid in Litouwen door vertegenwoordigers van de Poolse nationale regering, zowel door revolutionaire 'roden' die de strijd om nationale onafhankelijkheid wilden koppelen aan sociale omwentelingen (bv. Konstanty Kalinowski) als conservatieve 'witten' die alleen onafhankelijkheid of autonomie nastreefden (bv. Jakub Gieysztor). De Januari-opstand werd ook gepromoot in Oekraïense regio's als Podolië en Volhynië, maar daar vonden de revolutionairen geen oor bij de lokale bevolking. Ook de Novemberopstand hield zijn blik op het oosten. Generaal Józef Dwernicki ondernam in maart-april 1831, nadat hij de Russen bij Lublin had verslagen, een expeditie naar Volhynië, maar zag zich na enkele weken genoodzaakt zich terug te trekken in het aangrenzende Galicië (onder Oostenrijks bestuur).

Voor de Polen is die oriëntatie naar het oosten een evidentie. In 1772, op het moment van de eerste Poolse deling, lag de Poolse oostgrens gemiddeld meer dan 500 km oostelijker dan die van vandaag, en een eeuw later was deze grens nog steeds het streefdoel van de Poolse nationalisten. Bovendien woonden er in die streken ook Polen, al is het moeilijk om daar een correct beeld van te vormen. Volgens de volkstelling van 1897 woonden er in de gouvernementen Vilna (Vilnius), Vitebsk, Grodno, Kovno (Kaunas), Minsk en Mogilev – zowat het huidige Litouwen en Wit-Rusland – slechts 5,5% Polen, tegenover onder meer 55% Wit-Russen, 14% joden en 13% Litouwers. Het aantal Polen en Litouwers is echter wellicht gereduceerd, en bovendien zeggen die getallen niets over de sociale verhoudingen – belangrijk is dat meer dan de helft van de gronden in handen was van Poolse landeigenaars. Hetzelfde geldt voor de meer zuidelijke gouvernementen Volhynië, Podolië en Kiev. Daar woonden in 1897 onder meer 61,7% Oekraïeners en 9,9% Polen, maar ook daar bezaten de Polen de helft van alle gronden.²

Vandaag liggen daar echter andere landen: Litouwen, Wit-Rusland en Oekraïne. Historici uit die landen zijn op zeer uiteenlopende manieren omgegaan met de 'Poolse' opstanden en hebben hen totaal van elkaar verschillende plaatsen gegeven in de geschiedenis van hun naties. Zelfs in het Nederlandse taalgebied wordt soms geworsteld met de onduidelijkheden en de verschillende historische interpretaties. In 1990 kreeg het boek *Het landgoed Bohiń* van Tadeusz Konwicki in de Nederlandse vertaling de ondertitel *Romantische kroniek over de nasleep van de Litouwse opstand tegen Rusland in 1863*.³ Konwicki reconstrueert in het boek een episode uit zijn eigen familiegeschiedenis in de jaren na de Januari-opstand. Hij is in 1926 geboren in wat nu Litouwen is, maar is een Pools schrijver, zelfs een van de grootste dissidente auteurs in de Poolse Volksrepubliek.

2. P. Wandycz, *Pod zaborami. Ziemia Rzeczypospolitej w latach 1795-1918*, Warszawa, 1994, [oorspronkelijk verschenen in het Engels: *The Lands of Partitioned Poland 1795-1918*, Seattle, 1984], pp. 339-340 en 348.

3. T. Konwicki, *Het landgoed Bohiń. Roman*, Amsterdam, 1990.

AFZETTING EN TOE-EIGENING ONDER DE TSAREN

Een eerste opvallende vaststelling is dat tijdens de eerste decennia na de opstanden – dus in pakweg het laatste derde van de negentiende eeuw – de Litouwse, Wit-Russische en Oekraïense beeldvormers en opiniemakers expliciet afstand namen van de opstanden, die zij afschilderden als zuiver Pools. Dat leert ons onmiddellijk iets over de historische realiteit: grote delen van de lokale bevolkingen hebben niet deelgenomen aan de Poolse opstanden. Zeker in Oekraïne gingen de boeren niet in op de propaganda en mobilisatie door Poolse nationalistenvormers. Integendeel, op sommige plaatsen braken er zelfs lokale jacqueries uit tegen de Poolse landeigenaars en nationalistenvormers. Tienduizenden, volgens sommigen zelfs honderdduizenden Oekraïense boeren gingen ook in op het Russische aanbod om gewapende dorpswachters te vormen die aan de kant van de tsaar stonden.⁴ Gezien deze feiten kan het bijna niet anders dan dat de opstanden er werden aanzien als vreemd, als een buitenlands – tussen Polen en Russen – conflict op eigen bodem.

Toch is de distantïering van de Poolse opstanden door Oekraïeners, Wit-Russen en Litouwers op het einde van de negentiende eeuw niet alleen een gevolg van de historische realiteit, maar ook van het klimaat waarin die duiding tot stand kwam. Zeker na de overwinning van 1864 wilde de Russische overheerser definitief een einde maken aan de Poolse claims op de zogenaamde ‘westelijke gouvernementen’ en poogde ze de regio’s daarom te depoloniseren met een actieve russificeringspolitiek. De Poolse opstanden werden er afgeschilderd als iets vreemds, als iets zuiver Pools, ook in Wit-Rusland, waar de Januari-opstand meer wijdverspreid was geweest. De beperkte Wit-Russische identiteitsvorming die nog toegelaten werd – eerder een ‘west-russisme’ dan een ‘wit-russisme’ – nam duidelijk afstand van elke Poolse invloed en preekte de natuurlijkheid en rechtvaardigheid van een staatsrechtelijke en kerkelijke unie van de Wit-Russische en Litouwse gebieden met het tsarenrijk.⁵

Alleen in Litouwen was de situatie meer ambigu. Het land was explicieter met Polen verbonden geweest: tussen 1386 en 1572 in een dynastieke, vaak persoonlijke unie onder de Jagiellonen, en tussen 1572 en 1795 in een soort gemenebest, die de expliciete benaming van ‘republiek van twee naties’ kreeg. Nog op het einde

4. O. Karlina, *Polskie powstania narodowe XIX wieku w historiografii ukraińskiej* [“De Poolse nationale opstanden van de negentiende eeuw in de Oekraïense historiografie”], in: A. Barańska, W. Matwiejczyk & J. Ziótek, *Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku* [“De Poolse nationale opstanden op de achtergrond van de Europese transformaties in de negentiende eeuw”], Lublin, 2001, pp. 481-503.

5. M. Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowe (1794-1921)* [“De geschiedenis van Polen na de delingen (1795-1921)”], London, 1993⁴, p. 479; D. Karew, *Polskie powstania XIX wieku w historiografii białoruskiej* [“De Poolse nationale opstanden van de negentiende eeuw in de Wit-Russische historiografie”], in: A. Barańska, W. Matwiejczyk & J. Ziótek, *Polskie powstania narodowe [...]*, pp. 505-517.

van de negentiende eeuw profileerden Litouwers zich soms tot de *gente Lithuani, natione Poloni* (een *gente Rutheni, natione Poloni* daarentegen bestond niet: Oekraïeners en Wit-Russen voelden zich veel minder met Polen verbonden).⁶ Deze band had gevolgen voor de invulling van de Litouwse identiteit en dus ook voor de interpretatie van de Poolse opstanden. Er waren twee houdingen. Enerzijds zetten sommige Litouwers zich af tegen al wat Pools was om hun eigen natie beter te kunnen profileren, en werkten ze een polarisatie in de hand om de Poolse culturele invloeden op de Litouws sprekende massa, vooral boeren, tegen te werken. Vanuit die strategie werden de Poolse opstanden beschouwd als niet-Litouws, als een strategie van de Poolse grootgrondbezitters waaraan alleen enkele geïsoleerde en weinig tactische Litouwers deelnamen. Een tweede houding was er een van toe-eigening. Zeker in het begin van de twintigste eeuw, toen de censuur gemilderd was, beklemtoonden sommige Litouwers het Litouwse aandeel in de 'Poolse' geschiedenis: Polen was Polen-Litouwen, de Jagiellonen waren een Litouwse dynastie, de adel in Litouwen was wel gepoloniseerd maar had nog eigen, typisch Litouwse karaktertrekken, en de Poolse opstanden waren voor een deel Litouws.

Bepaalde figuren in de opstanden werden geaccapareerd. Het bekendste voorbeeld is wellicht dat van Emilia Plater, een soort Poolse Jeanne d'Arc, Dulle Griet of Marianne, die voor haar vaderland had gevochten en in december 1831 op 24-jarige leeftijd was gestorven. In de nasleep van de Novemberopstand werd een hele mythe rond haar persoon opgebouwd die aansloeg bij Franse en andere westerse literatoren. Haar eerste biografie, door Józef Straszewicz in 1832, werd naar het Engels, Zweeds en Italiaans vertaald, zodat heel de westerse wereld kon lezen hoe "*J'ai vu Emilia adolescente rêver la gloire polonaise comme d'autres rêvent à un amant, se nourrir des souvenirs de notre antique nationalité, s'en faire un culte, un objet d'idolatrie; je l'ai vu grandir et avec elle ces nobles idées; j'ai deviné qu'au jour où sonnerait le clairon, la jeune fille se ferait homme, et manierait la lance.*" In het begin van de twintigste eeuw werd op deze Poolse *vierge-guerrière* beslag gelegd door Litouwse natiebouwers – Plater was in oorsprong een Litouwse aristocratische familie. Augustinas Janulaitis, actief lid van het Litouws Wetenschappelijk Genootschap, publiceerde in 1908 een nieuwe biografie over Plater, met nieuwe, nu Litouwse representaties van deze heldin van de Poolse opstand.⁷ Figuren als Plater moesten zo aantonen dat de Poolse opstand voor een deel ook Litouws was geweest.

6. P. Wandycz, *Pod zaborami [...]*, pp. 344 en 350.

7. B. Zakrzewski, *Emilie Plater et le mythe romantique du héros européen*, in: *Pologne. L'insurrection de 1830-1831. Sa réception en Europe. Actes du colloque organisé les 14 et 15 mai 1981 par le Centre d'Etude de la Culture Polonaise de l'Université de Lille III*, Lille, 1981, pp. 216-222; R. Miknys, *Powstania XIX wieku w Polsce i na Litwie w historiografii litewskiej* ["De nationale opstanden van de negentiende eeuw in Polen en Litouwen in de Litouwse historiografie"], in: A. Barańska, W. Matwiejczyk & J. Ziółek, *Polskie powstania narodowe [...]*, pp. 467-480.

LITOUWSE EN POOLSE 'ONAFHANKELIJKHEID' IN HET INTERBELLUM

Deze ambiguïteit – afzetting versus toe-eigening – keert ook terug in de historiografie van het onafhankelijk Litouwen tijdens het interbellum. De meeste historici stelden de Poolse opstanden opnieuw voor als iets Pools, en dus vreemd en niet-Litouws. De gespannen verhoudingen tussen Polen en Litouwen in die jaren – onder meer veroorzaakt door de Poolse verovering van Vilnius in 1920 – zaten daar zeker voor iets tussen. Maar anderzijds bestond opnieuw ook de tendens om bepaalde aspecten van de Poolse opstanden voor de Litouwse onafhankelijkheidsbeweging te reserveren. Volgens sommige historici, zoals bijvoorbeeld opnieuw Janulaitis, zouden er zowel in 1830-1831 als in 1863-1864 opstandelingen gestreefd hebben naar Litouwse autonomie. Anderen benadrukten de massale deelname van Litouwse boeren, en noemden de opstanden daarom emanaties van de Litouwse natie, van de verdedigers van de Litouwse vrijheid. In deze visies waren de 'Poolse' opstanden etappes geweest in een continu proces, dat na de Eerste Wereldoorlog was uitgemond in Litouwse onafhankelijkheid. Het heden werd dus opnieuw geplakt op het verleden, dat zelfs teleologische dimensies werd toebedeeld.⁸

In Polen ging men intussen op een andere manier om met de Poolse opstanden. Ook daar kreeg de geschiedenis van de nationale beweging, waarin de negentiende-eeuwse opstanden een cruciale plaats innamen, veel aandacht. De belangrijkste Poolse historici richtten zich op deze problematiek en er werden aparte instituten en tijdschriften opgericht, die namen kregen als *Niepodległość* ("Onafhankelijkheid").⁹ Meer nog, de hele maatschappij toonde grote belangstelling voor de geschiedenis van de nationale opstanden. Sommige protagonisten werden zelfs herbegraven in grootse mausolea op Poolse bodem. Voor generaal Józef Bem bijvoorbeeld, die zich niet alleen in de Novemberopstand had onderscheiden, maar ook de troepen in Transsylvanië had geleid tijdens de Hongaarse opstand van 1848-1849, werd een monumentale graftombe opgericht in Tarnów.¹⁰

Uiteraard beschouwden de Polen de opstanden als zuivere Poolse opstanden, als fases in de Poolse onafhankelijkheidsstrijd. Zij erkenden daarbij wel dat verscheidene opstanden zich hadden uitgebreid naar het oosten, maar beschouwden dat veeleer als bewijzen van de gedeeltelijke *polskość* ("Poolsheid") van deze gebieden. De idee van een 'Jagielloons Polen', met grenzen tot aan Smolensk en Kiev, was in het interbellum nog sterk ingeworteld. Ook de Poolse maarschalk Józef Piłsudski, die de grenzen verdedigde en verlegde in de eerste jaren na de

8. R. Miknys, *Powstania [...]*, pp. 470-472.

9. De volledige titel: *Niepodległość: czasopismo poświęcone dziejom polskich walk wyzwolńczych w dobie powstaniowej* ["Onafhankelijkheid: tijdschrift gewijd aan de geschiedenis van de Poolse bevrijdingsstrijden in de tijd van de opstanden"] (1929-1939).

10. Over Bem, zie onder meer: J. Chudzikowska, *Generał Bem*, Warszawa, 1990.

Eerste Wereldoorlog en in 1926 een regime installeerde dat helemaal in de lijn lag van de Nieuwe Orde, was zo'n groot, eventueel federaal Polen, nauw genegen.

MARXISTISCHE INTERPRETATIES

Na 1945 veranderden deze representaties, en werden de Poolse opstanden in een marxistisch kleedje gestoken. Voor deze nieuwe interpretaties kon men bogen op onderzoek dat al in de jaren 1920 en 1930 in Wit-Rusland en Oekraïne was gevoerd. Men beklemtoonde vooral de tweespalt tussen de conservatieven en sociaal-revolutionairen (radicaal-democraten in de jaren 1830 en 1840 en zogenaamde 'roden' tijdens de Januari-opstand). Dat perspectief bood immers heel wat mogelijkheden voor nieuwe interpretaties. De Poolse opstanden werden niet meer gezien als nationale opstanden, maar als oprispingen van de klassenstrijd, als voorbereidingen op de Oktoberrevolutie. De conservatieve witten stonden voor de grootgrondbezitters, burgerij en hoge geestelijkheid; de roden verenigden arbeiders, ambachtslieden, boeren, kleine adel, ambtenaren en lage geestelijken. Deze volksmassa's waren in opstand gekomen tegen hun uitbuiters – tsaar, landheren en kapitalisten – en tegen het feodale systeem. Dat hun opstand – eerder revolutie – mislukt was, kwam door de witten, door de Poolse magnaten. Die waren vooral bekommerd om de handhaving van hun sociale positie, hadden daarom de leiding van de opstand op zich willen nemen en hadden zo een deel van de boeren afgeschrikt. De Poolse opstanden waren, zoals ook Friedrich Engels had becomecommentarieerd, conservatieve revoluties geweest.

De opstanden werden in de Sovjet-Unie dus vanuit sociaal-economisch perspectief geduid. Als men aandacht had voor nationale aspecten, viel de nadruk vooral op het internationalistische karakter, en werd beklemtoond hoe Polen en Oekraïeners in geheime genootschappen en studentenkringen samen de revolutie voorbereidden, hoe radicale ballingen als Herzen en Bakoenin met hun pen steun verleenden aan de opstand, of hoe de Januari-opstand een escalatiepunt was in de oprichting van de Eerste Internationale in 1864. Op die manier moesten de Poolse opstanden aantonen hoe Litouwse, Wit-Russische, Oekraïense en Poolse revolutionairen hadden samengewerkt in de negentiende eeuw, net zoals de hele naties dat deden in de twintigste eeuw.

Ook de historici uit al deze landen werkten na 1945 samen. Op de honderdste verjaardag van de Januari-opstand werd een reeks van bronnenuitgaven opgestart onder de titel *De Januari-opstand. Materialen en documenten*, die uiteindelijk 25 volumes zou tellen, en waar de bekendste Poolse en Russische *dix-neuvièmisten*, zoals Stefan Kieniewicz en Vladimir Anatol'evič D'jakov, aan meewerkten.¹¹ Een

11. De Poolse titel: *Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty*. Het eerste deel was eigenlijk al voor de oorlog verschenen, maar het vervolg – en tegelijk ook de eigenlijke reeks – werd

deel van de boeken werd uitgegeven in Polen, een ander deel in Rusland, nog andere in Kiev, Moskou en Wrocław tegelijk. Sommige waren zelfs in het Oekraïens of het Wit-Russisch opgesteld. Een eeuw na de opstanden leken de plooiën tussen de oude vijanden duidelijk opnieuw gladgestreken.

Deze communisering en internationalisering van de Poolse opstanden betekenden niet dat er voor nationale aspecten geen aandacht meer was. Integendeel, in die reeks over de Januari-opstand verschenen aparte volumes over Oekraïne, Litouwen en Wit-Rusland.¹² En zeker door Wit-Russische historici werd de Januari-opstand genationaliseerd – dat kon immers in een Sovjet-Unie waar Wit-Rusland het status had gekregen van 'onafhankelijke' sovjetrepubliek. Dat de Januari-opstand een zekere rol speelde in de ontwikkeling van de Wit-Russische identiteit is niet helemaal uit de lucht gegrepen. Een van de rode leiders in Litouwen en Wit-Rusland, Konstany of Kastus' Kalinowski, stelde tijdens de opstand verscheidene vlugschriften, manifesten en zelfs een tijdschrift in het Wit-Russisch op om de lokale bevolking te mobiliseren, en hij was daarmee een van de eersten die Wit-Russische geschriften naar het volk bracht (na de eerste Wit-Russische literaire werken van het midden van de negentiende eeuw).¹³ Van Kalinowski naar een volledige beloruthenisering van de Januari-opstand is evenwel nog een hele afstand. Niettemin vonden Wit-Russische historici, zeker in de eerste decennia na 1917, het geen probleem om die te overbruggen. De mythe rond Kalinowski ging werkelijk aparte levens leiden. In 1928 noemde V.M. Ignatovski hem de rode dictator, leider van de rode fractie binnen de Litouws-Wit-Russische opstandelingenregering die in Vilnius was opgericht en streefde naar een onafhankelijke Wit-Russische republiek en een radicale oplossing voor de Wit-Russische boeren. In 1940, nadat de Sovjet-Unie Polen was binnengevallen, werd in een nieuwe geschiedenis van Belarus gesteld dat Kalinowski de leider was van de Wit-Russische boerenopstand, die niet tegen de tsaar, maar tegen de Poolse adel was gericht. Na 1945 heette het plots dat Kalinowski een boerenrevolutionair was die streefde naar een van Polen onafhan-

opgestart in 1963. A. Lewak (ed.), *Polska działalność polityczna w 1863-1864 r. Zbiór dokumentów* ["Poolse politieke actie in 1863 en 1864. Verzameling documenten"], dl. I (Warszawa, 1937) & dl. II (Warszawa, 1963). De reeks bleef bestaan tot in de jaren 1980; zo verscheen drie jaar voor de val van het IJzeren Gordijn nog: *Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty. Dokumenty terenowych władz cywilnych powstania styczniowego. 1862-1864* ["Documenten van de civiele autoriteiten op het terrein tijdens de Januari-opstand. 1862-1864"], Wrocław e.a., 1986.

12. Met teksten en titelbladzijden in al die talen – bv. *Восстание 1863 года. Материалы и документы. Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty. Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861-1862 гг. Revoliucinis pakilimas Lietuvoje ir Baltarusijoje 1861-1862 m. Рэвалюцыйны пад'ём у Літве і Беларусі 1861-1862 гг. Рух рэвалюцыйны на Літві і Беларусі 1861-1862 r.* ["De Januari-opstand. Materialen en documenten. De revolutionaire beweging in Litouwen en Wit-Rusland"], Moskou, 1964.

13. M. Kukiel, *Dzieje [...]*, p. 479.

kelijke Litouws-Wit-Russische republiek en, als leerling van de grote Russische democraten, droomde van een nauwe federatie tussen die republiek en het revolutionaire Rusland. Pas het internationale onderzoek na 1963 herleidde de representaties tot iets juistere proporties, maar bij de 150ste verjaardag van de geboorte van Kalinowski in 1988 bleek dat veel mythes nog altijd rechtstonden.¹⁴

EXIL- EN POSTCOMMUNISTISCHE HISTORIOGRAFIE

Ondertussen waren ook de historici in de emigratie naar elkaar toegegroeid (duizenden Oost-Europese intellectuelen die tijdens de oorlog in het Westen waren terechtgekomen, weigerden in 1945 terug te keren naar hun communistisch geworden vaderland en startten een nieuw leven op, vaak verbonden aan een westerse universiteit). Dat deze exil-historici de violen over de Poolse opstanden gelijkstemden, is niet verwonderlijk: in de nieuwe wereldorde bevonden Polen, Litouwen, Oekraïne en Wit-Rusland zich in hetzelfde kamp van door Moskou bestuurd sovjetrepublieken of satellietstaten (uiteraard moeten hier nuances aangebracht worden: vele Polen waren verbolgen over de Oekraïense collaboratie tijdens de oorlog en over het verlies van de oostelijke gebieden van Polen, en voor velen stond dat een Pools-Oekraïense toenadering in de weg).

Hoe dan ook, in de emigratie werd luidop nagedacht over een Centraal-Europese federatie. Ze moest een buffer vormen tegen Duitsland en Rusland, en had als regio bestaansrecht en zelfs een eigen identiteit: de regio werd ingevuld als het gebied dat nauw aanleunde bij het Westen, maar door externe omstandigheden tot het Oostblok was gaan behoren.¹⁵ Verscheidene historici, zoals de Pool Piotr Wandycz aan Yale University, schreven een geschiedenis van Centraal-Europa.¹⁶ Anderen, zoals Oskar Halecki, verdiepten zich in de Jagiellontijd, toen alle Centraal-Europese volkeren onder één dynastie waren verenigd.¹⁷ Het Parijse migratieblad *Kultura* (waaraan ook de bekende schrijvers Miłosz en Gombrowicz verbonden waren) voerde een actieve toenaderingspolitiek tot de Poolse oostburen en lanceerde het ULB-concept – naar de beginletters van Ukraina, Litwa (Litouwen) en Białoruś (Wit-Rusland).¹⁸

14. D. Karew, *Polskie powstania [...]*, pp. 510-514.

15. Zie onder meer: J. Łaptos, *Ni Munich ni Yalta. L'idée de fédération européenne dans la pensée politique des exilés d'Europe Centrale et Orientale (1945-1952)*, in: B. Drwęski (ed.), *L'impact de la seconde guerre mondiale sur les relations franco-polonaises*, Paris, 2000, pp. 139-155.

16. P. Wandycz, *The price of freedom. A history of East Central Europe from the Middle Ages to the present*, London-New York, 1992.

17. O. Halecki, *Jadwiga of Anjou and the rise of East Central Europe*, Boulder, 1991; O. Halecki, *Borderlands of Western civilization: a History of East Central Europe*, New York, 1952.

18. K. Van Heuckelom, *De sloop van de 'voorwal'. Het Poolse emigrantentijdschrift Kultura (1947-2000) en Europa*, in: I. Goddeeris (red.), *De Europese periferie*, Leuven, 2004, pp. 157-174 (pp. 171-173).

Gevolg was dat ook de Poolse opstanden anders werden bekeken. Poolse historici bleven uitgaan van hun Poolse karakter, maar Litouwse ballingen bijvoorbeeld distantieerden zich niet meer van de Poolse opstand. De meesten beklemtoonden de zware strijd die Polen én Litouwers moesten leveren tegen de Russische overheerser. Zo beklemtoonde Kostas Jurgėla de Litouwse identiteit van de inwoners van de noordoostelijke regio's van Polen, ook al noemden die zichzelf Polen. Hij vergeleek de situatie zelfs met die in de Sovjet-Unie, waar Litouwers ook Sovjets genoemd worden, hoewel zij in wezen Litouwers zijn.¹⁹

Na de val van het communisme en de ontbinding van de Sovjet-Unie in 1989 en 1991 brak een nieuwe situatie aan. Opnieuw worden de Poolse opstanden gereïnterpreteerd, en opnieuw lijkt de geopolitiek de visies te kleuren, al hebben ook de intellectuele vrijheid en de sociaal-economische mogelijkheden om onderzoek te doen, een grote invloed op het historische bedrijf. Het ergst is het gesteld in Wit-Rusland – momenteel de laatste dictatuur van Europa. Niet alleen blijven vele mythes uit de communistische historiografie er nog steeds overeind, maar ook duiken er nieuwe, even onwaarschijnlijke interpretaties op. Zo wordt na de Januari-opstand nu ook de Novemberopstand gebelorutheniseerd en voorgesteld als een gemeenschappelijke strijd van Polen en Wit-Russen tegen de Russische overheerser – dergelijke interpretaties komen naar voren in een doctoraat en een publicatie in het *Belarusky historyčny časopis* ("Wit-Russisch Historisch Tijdschrift") van O.V. Garbatsjova.²⁰ Ernstig onderzoek is tot nog toe achterwege gebleven. Er zijn geen bronnenuitgaven of inventarisaties, geen detailstudies, geen degelijke monografieën en dus ook nog geen polemieken. Antwoorden op vragen als de participatiegraad van Wit-Russische boeren aan de Januari-opstand wachten nog steeds op een antwoord.

Oekraïne is al een stapje verder, al is het onderzoek ook daar sterk gekleurd. Sommige onderzoeksthema's zijn ingegeven door de nieuwe onafhankelijkheid. Zo wordt veel aandacht besteed aan een belangrijk gevolg van de Januari-opstand: de russificering van Oekraïne. De Poolse landeigenaars werden onteigend en tot verhuizen aangemoedigd, maar ook de Oekraïense beweging werd door de tsaar – in zijn ogen ging het om een Zuid-Russisch of Klein-Russisch separatisme – beschouwd als een intrige van de Polen en daarom met gedwongen russificering beantwoord. Daarnaast krijgen ook de opstanden zelf nieuwe interpretaties, en ook die lijken geïnspireerd door de actuele situatie.

Zo noemde Volodymyr J. Borysenko in zijn "Cursus Oekraïense Geschiedenis" van 1996 de Novemberopstand een gemiste kans om de progressieve krachten van de Oost-Slavische en de Poolse naties te verenigen in de strijd tegen

19. K. Jurgėla, *Lietuvos sukilimas 1862-1864 metais*, Chicago, 1974; geciteerd in: R. Miknys, *Powstania [...]*, pp. 473-474.

20. Geciteerd in: D. Karew, *Polskie powstania [...]*, p. 507.

de tsaar, en legde hij de schuld daarvoor bij de Poolse heren die de lijfeigen boeren in Oekraïne niet wilden bevrijden – de link met Polen dat tot zijn eigen toetreding in mei 2004 (en de presidentsverkiezing van Viktor Juščenko een half jaar later) Oekraïne achterliet in zijn Europese integratie is wellicht niet heel vergezocht. Ook stelde Borysenko dat de nationaal bewuste Oekraïense intelligentsia werd afgekeerd van de plannen van de Poolse Nationale Regering, omdat die Oekraïne geen onafhankelijkheid wilde geven, maar het tot de toekomstige Poolse staat wilde voegen. Alsof er voor de Novemberopstand, in de jaren 1820 dus, al een Oekraïense intelligentsia bestond die naar onafhankelijkheid streefde – ook dat is een overschatting van de Oekraïense onafhankelijkheidsstraditie.²¹

Een andere historicus, Jaroslav Hrycak, wiens werk over de vorming van de Oekraïense natie door het Oekraïense Ministerie van Onderwijs is uitgeroepen tot een handboek voor leerlingen en studenten, gaf toe dat *Pravoberežna Ukraïna* (de westelijke helft van Oekraïne, aan de rechteroever van de Dnepr), als Pools werd aanzien. Maar tegelijk benadrukte hij de perceptie van een harmonieus samenleven en het geloof van de Poolse romantici dat de Oekraïense boeren mee zouden opstaan. Hij illustreerde dat bijvoorbeeld met de visie van Juliusz Słowacki, samen met zijn tijdgenoot Adam Mickiewicz de belangrijkste nationale dichter van Polen (in Polen zelf worden zij *wieszczce* of 'zieners' genoemd). Słowacki had de idee van een broederlijke unie van Polen en Oekraïeners tegen de Russen gecultiveerd door de legende van Vernyhora nieuw leven in te blazen – Mojsej Vernyhora was een kozak en ziener op het einde van de achttiende eeuw, die een Gouden Eeuw voorspelde, waarbij alle volkeren van het oude Pools-Litouwse Gemenebest, ook de Oekraïeners, in vrede zouden samenleven.²²

Het onderzoek naar de Litouwse nationale bewegingen is verscheidener. Enerzijds zijn er enkele nieuwe *Hineininterpretierungen*. Zo wordt de Novemberopstand gezien als een onderneming van Polen en Litouwers en wordt haar nederlaag onder meer verklaard door de onduidelijkheid of Litouwen in geval van overwinning een federatie zou vormen met Polen, dan wel er slechts een provincie van worden. Anderzijds worden de opstanden echter ook steeds meer gepercipieerd als fasen in het moderniseringsproces op Litouwse bodem. In plaats van nationale toe-eigeningen zien we analyses van de gevolgen van de opstanden, bv. in de verhoudingen tussen Polen en Litouwers – het verdwijnen van de droom van een unie – of in de nationale bewustwording van de boeren – wellicht kwamen de opstanden daarvoor te vroeg. Met dit soort onderzoek lijkt de historiografie in een nieuwe, meer overstijgende en wetenschappelijke fase getreden.

21. V.J. Borysenko, *Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття*, Київ, 1996, pp. 424-426.

22. Ja. Hrycak, *Нарис історії України: Формування модерної української нації XX століття*, Київ, 1997, p. 33.

Ook het Poolse historische bedrijf kenmerkt zich door een grotere heterogeniteit. Aan de ene kant bestaat er nog steeds een traditie van popularisering, zelfs romantisering van de nationale opstanden, al wordt de aandacht voor de negentiende eeuw tegenwoordig overschaduwed door die voor de Tweede Wereldoorlog en de communistische periode.²³ Aan de andere kant gebeurt er ook heel wat vernieuwend onderzoek, dat afstand neemt van stereotiepen – bv. het onderzoek naar de Poolse ‘collaboratie’ in de Russische administratie in de tweede helft van de negentiende eeuw – of aansluiting zoekt bij westerse stromingen – bv. genderonderzoek naar de vrouwen tijdens de opstanden of, algemener, een studie getiteld ‘De moderniteit van de natie. Het geval Polen’.²⁴ Tegelijk worden nieuwe studies in het Westen, bv. *The reconstruction of nations* van de Amerikaan Timothy Snyder over de opbouw van de Litouwse, Oekraïense, Wit-Russische en Poolse naties, met interesse onthaald.²⁵

HET PRIMAAT VAN HET KLIMAAT

Dit uiterst summiere historiografische overzicht leidt tot één groot besluit: het primaat van de geopolitiek en het tijdsklimaat op de interpretatie en representatie van nationale bewegingen. Tegelijk kan men een soort evolutie vaststellen die ook in België waarneembaar is: van een pragmatische, geëmancipeerde of geïdeologiseerde naar een wetenschappelijke en objectievere geschiedschrijving. Die ontwikkeling bestaat zeker, maar moet genuanceerd worden. Zo is het fout om alle historici in de volks- en sovjetrepublieken voor te stellen als geëngageerde communisten. Aan de andere kant van het IJzeren Gordijn bestonden ook neutralere wetenschappers, die echter door autocensuur het heersende historische discours overnamen of zich terugtrokken in detailstudies, bijvoorbeeld van militair-historische aard. Vandaag bestaan pragmatische en wetenschappelijke geschiedschrijving naast elkaar, en ook dat toont dat een lineaire evolutie in het nationalisme-onderzoek in Oost-Europa, net als in België, betwistbaar is.

23. Enkele voorbeelden van recent gepopulariseerd werk: L. Michalska-Bracha, *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego w okresie zaborów*, Kielce, 2003; J. Ziółek, *Nie znane losy uczestników powstań narodowych 1830-1831, 1848, 1863-1864*, Lublin, 2000 en M. Michalik, *Kronika powstań polskich 1794-1944*, Warszawa, 1994 [tweehonderd jaar na de opstand van Kościuszko en vijftig jaar na de Opstand van Warschau; twee andere opstanden die echter niet tot de buurlanden in het oosten doordrongen en daarom in deze bijdrage achterwege bleven; het boek is overigens gedrukt bij Brepols in Turnhout in de lay-out van de *Kroniek*-reeks die ook in het Nederlandstalige gebied bestaat].

24. A. Chwałba, *Polacy w służbie Moskali* [“Polen in de dienst van Moskou”], Warszawa-Kraków, 1999; A. Barańska, *Kobiety w powstaniu listopadowym 1830-1831* [“Vrouwen in de Novemberopstand 1830-1831”], Lublin, 1998; T. Kizwalter, *O nowoczesności narodu. Przypadek Polski* [“Over de moderniteit van naties. Het geval Polen”], Warszawa, 1999.

25. T. Snyder, *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569-1999*, New Haven-London, 2003.

Wellicht is er nog een parallel tussen de historiografie van de nationale bewegingen in Oost-Europa en in België: de afhankelijkheid van de geopolitiek. Inderdaad, ook bij ons is er vaak een duidelijke correlatie tussen de historiografie en de geopolitiek of – breder geformuleerd – het tijdsklimaat. Uiteraard is zij minder duidelijk zichtbaar door de politieke stabiliteit – wij hebben niet de grenswijzigingen en regimewissels meegemaakt die Oost-Europa de voorbije twee eeuwen gekend heeft. En bovendien, zo denken wij, is die uitsluitend in het verleden waarneembaar – wij zien onszelf als onafhankelijke historici, die op een objectieve manier omgaan met het fenomeen nationalisme. Toch dient men zich de vraag te stellen of dat laatste wel juist is. Is het niet arrogant om te denken dat het huidig historische onderzoek in onze gebieden als eerste en enige los van maatschappelijke ontwikkelingen staat? Zijn ook wij geen kinderen van onze tijd, al was het maar in onze distantiëring van nationale bewegingen? Hangt die niet, meer dan met de objectivering van de historische wetenschap, samen met de verdamping van naties en nationale staten in het kader van de europeanisering en globalisering? De vraag stellen is haar wellicht al beantwoorden...

SUMMARY

The geopolitical paradigm. Research on nationalism in Eastern Europe

IDESBALD GODDEERIS

Historical research into the national movements of Eastern Europe is above all determined by the geopolitical situation. This can be clearly illustrated with a synchronous and diachronic confrontation of different interpretations of the 'Polish' national uprisings (1830, 1846, 1848, 1863). These revolts took place, in part, in what are now Lithuania, Belarus and Ukraine. They also constituted stages in the identity-formation of those nations, and have therefore been analysed by the historians of those countries as a part of the historic research into their national movements.

On the one hand, the geopolitical framework had a great influence on interpretations and representations. In periods of independence, historians tried to claim the uprisings for their nation, and concentrated on those people and aspects that could confirm this claim. Of course this cannot be generalised: in the independent Lithuania of the interbellum period, which had a tense relationship with the Second Polish Republic, there was also a school of thought which considered the uprisings as a foreign conflict between Poles and Russians.

During the communist periods on the other hand, the uprisings were interpreted as phases in the class struggle. The emphasis was placed on the masses rising against their aggressors – Czar, landowners and capitalists – and against the feudal system. Its failure was explained by the attitude of the Polish magnates, who were mainly concerned with upholding their social status. National differences were minimalised, and the international cooperation between revolutionaries was emphasised.

However, here too, there are exceptions. In Belarus, which in the Soviet Union had the

status of an 'independent' Soviet republic, the Polish uprisings were not only socialised, but also 'beloruthinised'. Moreover, not all historians worked according to Marxist outlines, although they could not present any alternative concepts, and were forced to focus on detailed studies of military history, for example.

The geopolitical framework also influenced historical culture in general, and historical practice in particular. During periods of independence, national institutions and bodies were established, which had to examine their own national movement (for example, periodicals like *Independence*). During periods of communist rule, the historians from the Soviet Union and the Polish People's Republic worked closely together, for example to publish voluminous source editions. The foremost historians, who often had a clear political or social involvement, took part in the research, or they wrote the syntheses. Or was it the other way around: did a specialisation in 19th century history, regardless of whether it covered a national or social movement, make a historian prominent, because his topic took such a critical place in historical research? Whatever may be the case: the history of the national movement was very important, certainly in contemporary history, be it only for lack of other possibilities (for instance, institutional history lacked popularity because it concerned the institutions of a dominant power).

History was usually examined from a national point of view. Few comparisons were made with other national movements (with the exception of Marxist historiography, which compared with other revolutionary movements). Only since 1989 a change has set in. This highlights the divergence between more scientific-professional research, which attempts to connect with Western historical research and makes use of theoretical frameworks, and a more participating and/or popular-historical

production. The latter still has a great deal of influence on the image making and reception. The national movements remain centre stage in the collective memory of the nation, and this is noticeable in areas such as their representation in history-teaching, the frequency and contents of television programs on historical subjects, and the numerous historical

cults (where, together with the political regimes, the revered persons and events may have changed, yet the manner and the intensity have remained much the same). This is not surprising: more often than not, the historiography of the national movement still serves to legitimise the geopolitical framework.

Idesbald Goddeeris, has a doctorate in history and has an MA in Slavonic Studies. He is a researcher with the Fund for Scientific Research-Flanders (Belgium) (FWO-Vlaanderen), associated with the Department of History of the K.U.Leuven. He does research and has published work on Polish history, Polish migration, European identity-formation, and historical debates in post-communist Poland and its neighbouring countries.

